

TÜRKÇE SÖZLÜK'TE FİİLSEL EŞDİZİMLİLİK

Verbal Collocations in Turkish Dictionary (Türkçe Sözlük)

Глагольные коллоквиализмы в Тюркском словаре

Nuh DOĞAN*

Gazi Türkiyat, Güz 2015/17: 67-84

Öz: Eşdizimlilik bazı sözcüklerin birbiriyle karşılıklı öncelikleri olduğu ve birbirini gerektirdiği sözcük birleşmelerini ifade eder. İyi bir sözlük gerekli eşdizimsel yapıları içermeli ve en iyi biçimde betimleyebilmelidir. Türkçe Sözlük'te (TS), eşdizimlilik farkındalığının olmadığı, özellikle isim+fiil unsurlarından oluşan fiisel eşdizimli yapıların sözlük bilimsel bir yöntemle göre değil, çoğunlukla anlık sezgilere dayalı ve rastgele betimlendiği görülür. TS'de fiisel eşdizimlilik bilgisinin farklı betimleme biçimlerinin olduğu tespit edilmiştir. TS'nin fiisel eşdizimli yapıları kimi zaman tümüyle göz ardı ettiği, kimi zaman fiilin tanımları ve örnekleri içinde betimlediği, kimi zaman da birleşik yapılarla karıştırdığı, özellikle deyim ve birleşik fiil içinde değerlendirdiği görülür. Oysa fiisel eşdizimli yapılar deyim ve birleşik fiillerden farklı bir sözcük birleşmesidir. Bu yapıların, sözlük bilimi açısından nerede, nasıl ve ne kadarının betimleneceğine ve kaydedileceğine karar verilmesi gerekir.

Anahtar Kelimeler: Eşdizimlilik, fiisel eşdizimlilik, eşdizimsel anlam, Türkçe Sözlük

Abstract: Collocation is a word combination which means some words have the precedence one another mutually and require one another. A good dictionary needs to contain necessary collocational structures and need to describe these structures in a good way. It is seem that Türkçe Sözlük (TS) has not collocational awareness, especially the verbal collocational structures consisted of noun+verb are described intuitively and arbitrarily rather than lexicographical method. It has been determined that TS has various configurations of verbal collocational knowledge. It is appeared that TS ignores collocational structures sometimes entirely and sometimes describes those within the definition and the example of verb and sometimes confuse with compounds as well, and especially is represented within idioms and compound verbs. Yet, verbal collocational structures is a different word combination from idioms and compound verbs. It need to be decided that where, how and how many of these structures will be described and will be recorded in terms of lexicography.

Keywords: Collocation, verbal collocation, collocational meaning, Türkçe Sözlük

Аннотация: Коллоквиализм означает что некоторые слова имеют взаимные приоритеты друг с другом и выражают словосочетания. Хороший словарь должен содержать необходимые коллоквиальные структуры и они должны быть описаны наилучшим образом. В Тюркском словаре наблюдается отсутствие осведомленности о словосочетаниях коллоквиализмов, особенно замечено описание глагольных коллоквиализмов не по лексикографическим правилам, а в общем по интуиции и как попало. Выявлены разные формы описания знания глагольных коллоквиализмов в Тюркском словаре. Замечено что коллоквиализмы в Тюркском словаре иногда идентифицированы, иногда описаны в описании и примеров глаголов, а иногда перепутаны с структурами словосочетаний, которые использованы в словосочетаниях и в сочетаниях глаголов. Между тем глагольные словосочетания являются разными сочетаниями от словосочетаний и сочетаниями глаголов. Нужно выявить где, каким образом и в какой степени эти структуры должны описываться и записаны в лексикографии.

* Yrd. Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu/TÜRKİYE. nuhdogan55@hotmail.com Gönderim Tarihi: 07.10.2015. Kabul Tarihi: 21.12.2015.

Ключевые слова: коллоквиализм, глагольный коллоквиализм, коллоквиальное значение, тюркский словарь

Giriş

Sözlükler, bir dilin ya da dillerin söz varlığını belirli bir konuya, amaca ve yönetime göre ele alan en temel başvuru ve söz varlığı kitaplarıdır. Sözlük bilimine (lexicography), sözlükler genellikle söz varlığının kapsamına, kullanılan dilin sayısına, sözlüğün boyutuna, organizasyonuna, kullanıcıların yetenek ya da uzmanlıklarına, kullanılma amaçlarına, kullanıcılarının dillerine, alfabetik sıralanışa vs. göre sınıflandırılır. Sözlükler, söz varlığının kapsamı açısından 1) genel sözlükler, 1ı) ansiklopedik sözlükler, 1ıı) terim ya da alt dil (sublanguages) sözlükleri, 1v) deyimler, birleşik fiil ve eşdizimliler gibi dilin belirli bir alanı ya da dilimini içeren sözlükler şeklinde ayrıca sınıflandırılabilir (Atkins ve Rundell 2008: 24). Genel sözlükler bir dilin belirli bir alanı ya da dilimine yönelmeden belirli bir dönemde, bir ülkenin konuşulan ve yazılan dilinde yaşayan sözcük, deyim, kalıp söz ve atasözlerini, başka ifadeyle bir dilin tüm öğelerini ortaya koyan önemli bir yapıttır (Aksan 1998a: 116; Aksan 1998b: 79). Bu açıdan genel sözlükler söz varlığının kapsamına göre düzenlenen diğer sözlüklerin özelliklerini de genellikle içerirler. *Türkçe Sözlük (TS)*, Türkçe genel sözlük türünün en önemli örneğidir. *TS (2011)*'de, bir nesne ya da kavramın adı olarak tanımlanan, söz ya da söz öbekleri (sözlük birimler) bitişik ya da ayrı yazılmasına bakılmaksızın madde başı yapılıdır. Madde başı sözlük birimlerin anlamlandırılmasında ve anlamlarının sıralanmasında, her ne kadar tutarlılık göstermese de, en sık ve yaygın anlamlar temel anlamdan başlanarak öncelenir; sonra mecaz, argo, terim, alay, hakaret vb. terimlerle etiketlenen anlamlar sıralanır. Yardımcı fiillerle kurulan ve ayrı yazılan birleşik fiiller, deyimler, atasözleri ve bir sözcüğün bazı kalıplaşmış biçimleri ise madde içi olarak verilir. Diğer taraftan doğal dillerde birleşik fiiller, deyimler ve atasözleri yanı sıra eşdizimliler gibi başka birçok donuk olmayan, henüz deyimleşmemiş söz öbekleri ve kimi yapılar vardır. Bunlar, bir sözlüğün dikkat etmesi ve sözlüğe alınması gereken önemli yapılarıdır. Bir sözlüğün deyim, atasözü ve söz öbeklerini (phrases) içerip içermediği iyi bir sözlük için sorulması gereken önemli sorulardan ve ölçütlerden biridir (Crystal 1997: 111). *TS*, bir sözlük birimle ilgili ses bilimsel, şekil bilimsel, anlamsal, söz dizimsel, edim bilimsel vs. düzeyde çeşitli bilgiler verir. *TS*'nin sözlüksel unsurlarla ilgili vermesi gerekenlerden bilgilerden biri de eşdizimlilik (collocation) bilgisidir.

Bazı sözcükler rastlantısal olmaktan öte, beklenilenden çok daha sık birlikte kullanılma eğilimi gösterir. Eşdizim bu tür sözcüklerin birlikte kullanımları sonucunda oluşmuş yapıları ifade eder. Bu yapılar, sözcüklerin birbiriyle karşılıklı öncelikleri olduğu ve birbirini gerektirdiği sözcük birleşmeleridir (Jackson 1988: 96). Bu tür sözcük birleşmelerinin söz dizimsel ve anlam bilimsel özellikleri onun bileşenlerinden tümüyle tahmin edilemeyeceğinden bunların sözlükte listelenmesi gerekir (Evert 2004: 17). Bir sözlükçü için eşdizimsel sözlük unsurlarının belirlenmesi ve doğru biçimde

betimlenmesi onun en önemli görevlerinden biridir (Zgusta 1971: 154). Bununla birlikte eşdizimlilik bir sözlükçünün karşılaşılabileceği en büyük tehditlerden biridir. Bir dilde hayal edilemeyecek kadar çok eşdizimsel ifade vardır. Tüm eşdizimsel ifadelerin sözlüklerde, özellikle genel bir sözlükte yer almasının imkânı olmadığı gibi tüm eşdizimsel ifadelerin sözlükte betimlenmesinin bir yararı da yoktur. Ancak bazı eşdizimsel yapıların sözlükte yer alması gerekir. Sözlük hazırlayanlar bu tür yapıların ve bir tür *anlam ilişkisi* olarak da kabul edilen eşdizimliliğin sözlükselleşmiş olup olmadığına, sözlükte yer verilip betimlenmeye değer olup olmadığına, eşdizimsel bilginin ve anlamın sözlükte nerede, ne kadar ve nasıl kaydedileceğine karar vermek durumundadır. Sözlük hazırlayanlar genellikle madde başı sözlük birimlerini izole edilmiş biçimde, tek başına değerlendirirler ancak sözcükler izole edilmiş unsurlar değildir; daha ziyade eşdizimsel yapılarla ilgilidir ve bağlamdan doğan bir anlamlılık söz konusudur (Moon 2008: 313). Bu bakımdan sözlüğe alınacak eşdizimsel yapılar, sıklıklarına göre değil anlamsal zeminde, başka bir ifadeyle eşdizimsel bir anlam ifade edip etmediğine göre seçilebilir. Eşdizimsel yapının ve bileşenlerinin ifade ettiği anlam oldukça açıkça, kolayca elde edilebilir ise sıklık temelli eşdizimsel ifadelerin sözlükte yer almasının bir anlamı yoktur. Anlam, parçaların analizinden yeniden elde edilemiyorsa eşdizimsel yapılarla ilgili bir sözlük girdisi gerekebilir (Hanks 2006: 121).

Eşdizimsel yapılar ve *eşdizimsel anlam* (collocation meaning) sözlüksel unsurlarla ilgili betimlenmesi gereken bir bilgi olduğu hâlde eşdizimlilik bilgisinin sözlüklerde genellikle göz ardı edildiği görülür. Eşdizimlilik bilgisinin özellikle Batı dillerinin modern olarak hazırlanan hem genel sözlüklerinde hem de deyim ve birleşik fiil gibi özel sözlüklerinde ayrıntılı biçimde betimlendiği görülür (bk. Cowie ve Mackin 1993, Cowie ve Mackin 1975; Cowie, Mackin ve McCaig 1993). Buna karşın *TS'*de her ne kadar eşdizimlilik bilgisinin betimlendiği dile getirilse de (Uzun 2003: 282) kimi birleşik sözcüklere ve yalın deyimlere (pure idioms) gösterilen özen eşdizimsel yapılara gösterilmez. *TS'*de eşdizimli sözlüksel unsurların, özellikle bileşenleri isim ve fiilden oluşan fiisel eşdizimliliğin (*isim+fiil*) belirtilmesinde titiz davranılmaz, eşdizimsel ifadelerin gelişigüzel ele alındığı ve çoğu zaman birleşik yapılarla (compound) karıştırıldığı, kimi zaman tümüyle göz ardı edildiği, belirli bir yöntemle göre değil de çoğunlukla anlık sezgilere dayalı ve rast gele betimlendiği görülür. Bugün dil biliminde ayrı bir kurama dönüşen eşdizimliliğin, Türk dili araştırmalarında ve Türk sözlükçülüğünde hak ettiği ölçüde yer edinemediği, eşdizimsel yapıların çoğunlukla deyim ve birleşik fiil içinde değerlendirildiği ya da tamamen göz ardı edildiği görülür. Bu, yabancı literatürün aksine Türkçede eşdizimlilik ve sözcük birleşmeleriyle ilgili yeterli dil bilimsel, sözcük bilimsel ve sözlük bilimsel araştırma ve uygulamaların olmamasından ileri gelir. Türkçede eşdizimlilik ve eşdizimlilik sözlüğüyle ilgili kimi çalışmalar olmakla birlikte söz konusu çalışmaların sınırlı sayıda ve dar kapsamlı olduğu; yöntem, teknik olanakların yetersizliği ve eşdizimliliğin kuramsal açıdan yeterince işlenmemesinden ötürü eşdizimlilerin karmaşık biçimde, çoğunlukla da birlikte kullanım sıklığı açısından istatistiksel olarak ele alındığı görülür (Bk. Özkan 2010, 2011, 2012;

Pilten 2008; Çetinkaya 2009, 2010). Bununla birlikte söz konusu çalışmaların, özellikle Özkan (2011)'in Türkçede eşdizimlilik farkındalığının oluşmasına ve sıklık temelli Türkçe eşdizim sözlüklerinin hazırlanmasına önemli katkısı olmuştur.

Bir dildeki eşdizimsel yapılar, belirli bir yöntem ve yaklaşıma göre *eşdizim sözlüklerinde* (collocation dictionaries) sunulur. Bir genel sözlükten, bir eşdizimlilik sözlüğü gibi davranması, birlikte kullanımı olan ve belirli sayıda tekrar eden dildeki tüm eşdizimleri içermesi elbette beklenemez. Ancak iyi bir genel sözlük, birleşik fiil, deyim ve atasözlerinin yanı sıra en azından sık kullanılan, birlikteliklerinde ayrıyken taşıdıkları anlamlarından farklı bir anlamın ortaya çıktığı ya da anlamlarının seçme ekseninde sınırlandığı, kalıplaşma eğilimi gösteren, deyimlere oldukça yaklaşan eşdizimli yapı ve unsurları ayırt edebilmeli ve belirli bir yönetime göre betimleyebilmelidir. Bu, sözlük kullanımını ve okumayı kolaylaştırabileceği gibi sözlüksel unsurları kimi anlam bilimsel ve dil bilimsel belirsizlik ve çelişkilerden de kurtaracaktır. Eşdizimliliklerin verilmesi, sağlam ve iyi bir genel sözlüğün ortaya çıkmasına katkı yapmakla birlikte kimi sözlük problemlerine çözüm getirebilir, ana dili ve yabancı dil eğitiminde hazırlanacak öğrenci sözlükleri ve diğer özel sözlükler için fayda sağlayabilir. Bu çalışmada, *TS* (2011)'de fiillerin diğer sözlüksel unsurlarla, özellikle isimlerle anlamlı birliktelikler sergilediği sınırlı eşdizimli yapılara nasıl ve ne kadar yer verildiği, fiisel eşdizimliliğin *TS*'de hangi görünümünün olduğu, fiillerin anlamlarının belirlenmesinde ve tanımlanmasında fiillerin eşdizimsel yapı ve anlamının dikkate alınıp alınmadığı tartışılacaktır. Sözlük bilimi açısından fiisel eşdizimliliğin genel sözlüklerde nasıl betimlenebileceği üzerinde durulacaktır.

1. EŞDİZİMLİLİK

Dizimsel (syntagmatic) ve *dizisel* (paradigmatic) ilişkiler, dil dizgesini (system) oluşturan iki temel dil bilimsel ilişkidir. Bu ilişkiler konuşma mesajını kodlarken karşılaştığı bir seçme sistemi sunar (Cruse 1986: 86). Bu seçim, temel olarak dil bilgisi ve söz dizimiyle sınırlanan bir süreçtir. Dil birimleri, dil bilgisi ve söz dizimi kuralları yanı sıra mantıksal ve anlamsal seçme kurallarına (selectional rules) göre, kabul edilebilir dizimsel birleşme ya da *birliktelikler* (co-occurrences) sergiler. Bir unsurun birlikteliği onun görülebileceği tüm söz dizimsel çevrelerin toplamı şeklinde tanımlanabilir (Bussmann 1996: 255). *Birliktelik* (co-occurrence), yapısalcı sınıflamada cümlelerdeki farklı türde dil bilimsel unsurların eş zamanlı oluşunu belirten temel söz dizimsel bir ilişkidir. Birliktelik, eşdizimliliğin ve diğer sözcük birleşmelerinin de önkoşulu durumdadır.

Sözcükler her zaman rast gele birliktelikler göstermezler, bazı sözcükler bir dizimde birbiriyle daha sıklıkla kullanılırlar ve diğerlerine göre ayrıcalıklı bir konuma yükselirler. Dil biliminde bir sözcüğün başka bir sözcüklerle kullanım sıklığı göstermesi ve ayrıcalıklı bir birleşim sergilemesi eşdizimsel yapıları ortaya çıkarır. Mantıksal

ve anlam bilimsel seçme kuralları zemininde bir araya gelen iki veya daha fazla sözcüğün eşdizimsel kullanımında dil bilgisi ve söz diziminin dışında sözcüklerin sıklıkla birlikte kullanımları sonucu oluşan *eşdizimsel sınırlılıkların* (collocation restrictions) da belirleyici olduğu görülür. Bu sınırlılıkların Firth (1957, 1968)'de *eşdizimsel düzey* (collocational level), Halliday (1966)'da *sözcüksel düzey* (lexis), Allerton (1984)'te *deyişsel birliktelik sınırlılıkları düzeyi* (locutional cooccurrence restrictions) olarak anılan, dilin söz dizimi ve anlam bilimi gibi temel düzeyleri dışında ayrı bir dil düzeyinde gerçekleştiği kabul edilir. Birlikteliklerin *açık seçme* (open-choice principle) ve *deyim ilkesine* (idiom principle) göre gerçekleştiğini belirten Sinclair (1999, 2000), sözcük birlikteliklerinin yaklaşık %80'nin eşdizimsel sınırlılıkları ifade eden *deyim* ya da *birlikte seçme* (co-selection) ilkesine göre seçildiğini ileri sürer. Sadece dil bilgiselliği ifade eden açık seçme ilkesine göre metin oluşturulamayacağına, birlikte seçme ya da deyim ilkesi adının verildiği eşdizimsel sınırlılıkların metin oluşturmadaki önemine dikkat çekilir.

Eşdizimlilik, kolayca tanımlanabilecek bir terim değildir. Basitçe "kimi sözcüklerin diğerlerinden çok daha sık birlikte kullanılma eğilimi göstermesi" şeklinde tanımlanabilir de bu tanım eşdizimlilik için doyurucu bir açıklama olmaz. Eşdizimliliğin tek ve herkesçe kabul edilen bir tanımını yapmak mümkün değildir, eşdizimliliğin tanımı bir dil bilimciden diğerine farklılık gösterir. Terim farklı yaklaşımların etkisiyle farklı amaçlarla farklı anlamlarda kullanılmış ve farklı uygulamaları yapılmıştır. En az iki sözcüğün birlikteliğinden oluşan eşdizimliliğin söz konusu tanımlarının ortak noktası terimin *eşdizimsel ilişkiler* (collocational relations) şeklinde de tanımlanabilecek dizimsel (syntagmatic) bir ilişki olarak kabul edilmesidir. Eşdizimlilik ancak farklı yaklaşımların bakış açısından ayrı ayrı değerlendirilebilir. Eşdizimlilik pedagojik, sözlük bilimsel, dil bilimsel, bilişimsel vs. açılardan ele alınır. Eşdizimlilikle ilgili tüm bu yaklaşımlar iki temel başlıkta özetlenebilir. Bu iki yaklaşımdan birincisi *sıklık (sayısal) temelli yaklaşım* (frequency-based approach), ikincisi ise *anlam temelli yaklaşım* (significance oriented approach) şeklinde anılır (Nesselhauf 2005: 12). Sıklık temelli yaklaşım İngiliz dil bilimi geleneğinden, anlam temelli yaklaşım ise Rus dil bilimi geleneğinden beslenir.

1.1. Sıklık Temelli Yaklaşım

Sıklık temelli eşdizimlilik yaklaşımı ünlü dil bilimci Firth (1957, 1968)'e dayanır. Eşdizimlilik, sıklıkla birlikte kullanılan sözcüklerin oluşturduğu anlatım biçimlerini ifade eder. Ona göre bir sözcüğün eşdizimlileri o sözcüğün diğerleriyle alışılmış ya da sıklık gösteren kullanımlarıdır; bununla birlikte bir sözcüğün ya da birimin eşdizimliliği sadece bitişiklik ya da aynı dizimde yer almak değildir, eşdizimlilik karşılıklı birbirini gerektirme ilişkisidir (1968: 181). Firth (1957, 1968)'de eşdizimliliğin ayrı bir dil bilimsel düzey olarak tasarlanan *eşdizimsel düzeyde* (collocational level) gerçekleştiği kabul edilir. Bir sözcüğün eşdizimsel düzeydeki kullanımı eşdizimsel sınırlılık-

ları ifade eden belirli bir sözcüğü ya da sözcükleri gerektirir, başka bir ifadeyle bu sözcüklerin karşılıklı birlikte gerçekleşme beklentisi oluşur. Bir sözcüğün anlamı da ancak eşdizimsel düzeyde en açık biçimde ayırt edilebilir. Wittgenstein'in "sözcüklerin anlamı onların kullanımlarında yatar" sözünden esinlenen Firth (1957, 1968), eşdizimliliği bağlamcı (contextualist) bir bakış açısıyla ele alır ve her sözcüğün her yeni bağlamda yeni bir sözcük olduğuna dikkat çeker. Firth (1968)'e göre, onun eşdizimlilik çalışmalarında meşhur bir slagon olan ifadesiyle "bir sözcük ancak onun birlikte olduğu eşyle bilinebilir" ve bir sözcüğün anlamlarından biri onun alışagelmış eşdizimsel anlamlarındandır. Firth, *eşdizimsel anlamın* (meaning by collocation) sözcük anlamını içermediğini özellikle vurgular: Eşdizimsel anlam, dizimsel düzeyde (syntagmatic level) bir soyutlamadır ve bu, sözcüklerin anlamına yönelik zihinsel ya da kavramsal bir yaklaşımla doğrudan ilgili değildir (Firth 1957: 196). Bununla birlikte Firth (1957: 195) eşdizimsel anlamın bir kültür çevresinde, bir durum bağlamıyla ilgili bir cümlenin işlevsel ilişkisini ifade eden bağlamsal anlamla aynı şey olmadığına özellikle dikkat çeker.

Eşdizimliliğin temel kavramlarını ve zeminini sözcüklerin birbiriyle karşılıklı gerektirme ve alışlagelen sıklık kullanımı temelinde oluşturan Firth'in takipçileri bu yaklaşımı daha ileri taşımışlardır. Firth'in eşdizimlilik yaklaşımının en önemli temsilcileri M. A. K. Halliday and J. M. Sinclair olmuştur. Sinclair (1991)'de eşdizimlilik "bir metinde iki veya daha fazla sözcüğün birbiriyle kısa bir mesafe içinde gerçekleşen birlikteliği"; Halliday (2004: 11)'de ise "sözcüklerin birbiriyle eşlik etme eğilimi" şeklinde tanımlanır. Sıklık temelli yaklaşımı benimseyen bilim adamlarının farklı açımları olmakla birlikte tanımlarının en önemli ortaklığı ve ölçütü sözcüklerin birliktelik kullanımları ve sıklığının temel alınmasıdır. Sıklık temelli eşdizimlilik yaklaşımını benimseyen bilim adamlarının temel ölçütü birliktelik kullanımı ve sıklık olmakla birlikte bunun rastlantısal olmaması gerektiği vurgulanır. Halliday (2004: 11)'de eşdizimliliğin bir sözcüğün görülme olasılığının başka bir sözcüğün varlığıyla arttığı ölçüde, sayısal olarak tanımlanabileceği ifade edilir. Bu açıdan, birlikteliklerin rastlantısal gerçekleşme olasılığından çok daha sıklıkla gerçekleşen sözcüklerin tekrar eden birleşimleri olduğu kabul edilir. Bununla birlikte eşdizimliliğin kimi zaman birden fazla tekrar eden tüm birliktelikler için kimi zaman da hayli sık kullanımı olan birliktelikler için kullanıldığı görülür (Nesselhauf 2005: 13). Bu yaklaşım, eşdizimselliğin olup olmadığının değerlendirilmesinde birliktelik ölçütünün, başka bir ifadeyle dizimsel ve sözdizimsel ilişkinin göz ardı edilip sadece sıklığın kullanılmasına kadar gitmiştir. Bu yaklaşımın gelişmesine derlem dil bilimi ve bilgisayar destekli dil bilimi çalışmalarının büyük katkısı olmuştur. Çeşitli bilgisayar yazılımlarıyla belirli bir derlemden bir sözcüğün tüm birliktelik kullanımları istatistiksel olarak belirlenebilmiştir.

1.2. Anlam Temelli Yaklaşım

A. P. Cowie ve I. Mel'çuk, anlam temelli eşdizimlilik yaklaşımının en önemli temsilcileridir. Bu yaklaşıma göre eşdizimsel yapılar, Cowie (1998)'in *sözcük birleşmesi* (word-combination), Mel'çuk (1998)'in *söz öbeği* (set phrase or phraseme) adını verdiği bir sözcük birleşmesi türüdür. Eşdizimsel yapıların deyimleşme sürecinde bir evreyi oluşturduğu kabul edilir. Eşdizimlilik bir ucunda *yalın deyimlerin* diğer ucunda *açık birleşmelerin* (free combination) olduğu süreçte ortada ve bulanık bir alanda yer alan bir sözcük birleşmesidir (Fontenelle 1998: 190; Howarth 1998: 167). Sözcük birleşmeleri yazın alanında farklı terimlerle anılan iki temel sınıfa ayrılır: *cümle benzeri birleşmeler* (sentence-like combinations) ve *sözcük benzeri birleşmeler* (word-like combinations). Cümle benzeri birleşmeler özdeyiş, deyiş, sloganlar, kalıp sözler gibi edimbilimsel işlevleri olan söz ya da sözcük birleşmeleridir. *Buralar benden sorulur, başarılar dilerim, yeter söz milletin, bize her yer Trabzon, ne vereyim abime* gibi ifadeler cümle benzeri birleşmelerin bir örneği kabul edilebilir. Sözcük benzeri birleşmeler ise genellikle söz dizimsel açıdan basit bir cümleden küçük ya da söz öbeği biçiminde olan ifadeleri karşılar. *Tokat atmak, ortada bırakmak, aklı karışmak, keskin bakış, kahvaltı tabağı, çilingir sofrası* gibi ifadeler sözcük benzeri birleşmelerin bir örneği olarak görülebilir. Mel'çuk (1998: 29)'da *anlamsal söz öbeği* (semantic phraseme), Cowie (1998: 4)'te *birleşme* (composite) adının verildiği sözcük benzeri birleşmeler kendi içinde tekrar sınıflandırılır. Mel'çuk (1998: 29)'da *deyimler, yarı deyimler ve eşdizimliler* olmak üzere üçe ayrılan sözcük benzeri birleşmeler, konuyla ilgili yazın alanından hareketle Cowie (2012, 1998, 1981) tarafından dört ayrı sınıfta değerlendirilir: *açık birleşmeler ya da eşdizimliler* (free combinations or collocations), *sınırlı eşdizimliler* (restricted collocations), *değişmeceli deyimler* (figurative idioms), *yalın deyimler* (pure idioms). Bu tür sözcük birleşmeleri şekilce az çok değişmez, anlamca az çok bütüncül ya da parçalanamaz, göndergesel anlama katkı yapan, cümlenin bir unsuru olarak işlev gören sözcüksel yapı bloklarıdır (Cowie 1988: 134). Anlam temelli eşdizimlilik yaklaşımında eşdizimsel yapılar özellikle deyimlerden ve birliktelik kullanımı olan diğer sözcük birleşmelerinden ayrıştırılmaya, söz dizimsel ve anlam bilimsel özellikleri belirlenmeye çalışılır.

Sözcük benzeri birleşmelerin ayırımında çoğunlukla iki temel ölçüt kullanılır: *anlamsal şeffaflık* (transparency) ya da *donukluk* (opaqueness) ve *değiştirilebilirlik* (substitutability). Anlamsal şeffaflık, sözcük birleşmelerinin ve onun unsurlarının mecazî anlam taşıyıp taşımadığını ifade eder. Sözcük birleşiminin unsurları gerçek anlamıyla bulunabildiği gibi sözcük birleşiminin kendisi ya da unsurlarından herhangi biri mecaz anlamıyla da kullanılabilir. Değiştirilebilirlik ise sözcük birleşmesinin unsurlarının başka sözcüklerle değiştirilip değiştirilemeyeceğine ve değiştirmenin derecesine yani bir yapıda bir sözcüğün yerini alabilecek sözcüklerin sayısal değerine işaret eder. Eşdizimsel yapılar anlamsal şeffaflık ve değiştirilebilirlik açısından diğer sözcük birleşmelerinden farklılık arz eder.

1.2. 1. Açık Birleşmeler ya da Açık Eşdizimliler

Açık birleşmeler (free or open combinations) dilin genel dil bilgisi, söz dizimi kurallarına ve seçme sınırlılıklarına göre birliktelik sergileyen sözcük dizimleridir. Açık birleşmeler, unsurlarının çoğunlukla özgürce yer değiştirebildiği, donuk olmayan sözcük birleşmeleridir. Unsurlarının birbirine en az yapışık ya da birleşik olduğu bu sözcük birleşmeleri, her bir unsurunun başka sözcük ya da sözcüklerle birlikteliğe açık oluşuyla dikkat çekerler. *Çay içmek* gibi bir açık eşdizimsel yapıda isim unsuru başka sözcüklerle yer değiştirebilir: *kahve içmek, su içmek, ayran içmek* vs. Diğer taraftan fiil unsuru da değiştirime açıktır: *çay ismarlamak, çay ikram etmek, çay doldurmak* vs. *Çay içmek* gibi bir isim+fiil türü sözcük birleşmesinde hem fiil hem de isim eşit şekilde başka unsurlarla geniş bir birlikte olma ayrıcalığına sahiptir (Cowie 1981: 226). Dil bilimsel ve söz dizimsel kurallara göre birliktelik gösteren açık sözcük birleşmelerindeki değiştirim sınırlılıkları ancak *seçme sınırlılıkları* (selection restrictions), başka bir ifadeyle anlam bilimsel sınırlılıklarla tanımlanabilir. *İçmek* fiili içilebilir nitelikli tüm sözcüklerle birlikte kullanılabilir, ancak "kek" gibi yenilebilir niteliği olan bir sözcükle birliktelik sergileyemez. Açık birleşmeler, anlamsal şeffaflık ölçütü açısından her bir unsurunun gerçek anlamda kullanıldığı sözcük birleşmeleridir. Açık sözcük birleşmelerinin anlamına, birleşimi oluşturan unsurların ilk ya da gerçek anlamlarından hareketle ulaşılabilir.

Açık birleşmeleri, Cowie (1981) *açık eşdizimliler* (open collocations) olarak da nitelendirir. Cowie (1981: 226) bu yapılarıdaki unsurların başkalarıyla yer değiştirebilir olmakla birlikte birbiriyle geniş bir birlikte kullanım ayrıcalıklarının olduğunu belirtir. Cowie (1981) bu ifadesiyle dil bilimsel, söz dizimsel ve anlamsal seçme sınırlılıklarına göre şekillenen açık eşdizimsel sözcük birleşmelerindeki unsurların birbiri açısından öncelikli olduğuna işaret eder. Örneğin *çağırarak* fiili çok geniş bir isim setiyle birlikte kullanılabilir. Ancak *yardım istemek* kavram alanı içinde *polis, ambulans, itfaiye, asker, çilingir* vs. isimlerinin *çağırarak* fiiliyle öncelikli ve ayrıcalıklı kullanımı vardır. Açık eşdizimlilerin her iki unsuru gerçek anlamda olmasına rağmen değiştirime tümüyle kapalı olan türlerine de rastlanabilir. Örneğin *binmek için araç istemek* kavram alanı içinde *çağırarak* fiilinin sadece *taksi* ismiyle eşdizimsel kullanımının (*taksi çağırarak*) olduğu söylenebilir. Açık eşdizimsel yapıların bir eşdizim türü olarak kabul edilmesinin iki sonucunun olduğu ileri sürülebilir. İlki, nispeten açık olmakla birlikte yabancı dil öğrenenlere sorun oluşturan bu eşdizimlilerin belirlenmesinde araştırmacılar yöntem sıkıntısıyla karşı karşıya kalabilir. İkincisi ise özel sözlüklerde bunun gibi ince eşdizimsel farklılıkların değerlendirilmesiyle baş etmek durumunda kalınmasıdır. Bu tür ince farklılıkları olan eşdizimsel yapılar, Cowie (1981)'de ifade edildiği gibi ne genel sözlüklerde ne de deyim sözlüklerinde ele alınmalıdır, bu gibi açık eşdizimlilerin ayrı bir sözlüğü olması gerekir.

1.2. 2. Sınırlı Eşdizimlilik

Sınırlı eşdizimlilik (restricted collocation) çoğunlukla yarı donuk ya da kalıplaşmış, birlikte kullanım sıklığı yüksek, anlamsal açıdan kısmen şeffaf yani unsurlarından birinin mecazî anlamda kullanıldığı sözcük birleşmelerini ifade eder. Açık birleşmelerin unsurları özgür biçimde değiştirilebilirken sınırlı eşdizimsel yapılarda unsurların söz dizimsel açıdan değiştirilebilirliği kısmen mümkündür. Bileşenlerinin değiştirilebilirliği sınırlıdır ve bir derecesi vardır. Bununla birlikte anlamsal açıdan kısmen şeffaf olan bu yapılar çoğunlukla sınırlı miktarda değiştirime izin vermekle birlikte kimi zaman değiştirime hiç izin de vermeyebilir (Cowie 2012: 390). Bu yönüyle sınırlı eşdizimler bir grup açık eşdizimlere yaklaşır. Ancak sınırlı eşdizimler unsurlarından birinin gerçek anlamı dışında kullanılması açısından onlardan farklılaşır. Dilin dil bilgisi ve söz dizimi kurallarına göre birliktelik gösteren sınırlı eşdizimsel yapıların değiştirilebilirliği ile ilgili kısıtlama açık eşdizimlilerin aksine seçme ve istem (valency) gibi anlam bilimsel sınırlılıklardan kaynaklanmaz. Sınırlı eşdizimsel yapıda unsurların birliktelik sınırlılıkları keyfi (arbitrary) gerçekleşir. Eşdizimsel düzeyde oluşan bu kısıtlamalar, sözcüklerin birlikte kullanım sıklığından ileri gelen sözcüksel bir sınırlılıktır. Bir ifade ya da birlikteliğin kabul edilebilir olması için sözcüklerin dil bilgisi ve söz dizimi kurallarına, mantıksal ve anlam bilimsel seçme kurallarına göre birliktelik göstermesi tek başına yeterli değildir, eşdizimsel sınırlılıkların da dikkate alınması gerekir. Eşdizimsel sınırlılıklar ihlal edildiğinde niyet edilen anlam sözcüklerin ayrı ayrı anlamlarından anlaşılabilir ancak kabul edilemez ya da kabul edilebilir ancak zayıf, iğreti ve kullanımı olmayan yapılar ortaya çıkar.

Tokat atmak yapısında fiil unsuru *vurmak*, *savurmak*, *çakmak* fiilleriyle yer değiştirebilir; bununla birlikte dil bilgisi, söz dizimi ve anlam bilimsel seçme kuralları açısından doğru olsa da *tokat* isminin *fırlatmak*, *sallamak* ve *çarpmak* fiiliyle birliktelik kullanımına izin verilmez. Benzer biçimde *tokat atmak* yapısında *tokat* sözcüğü *yumruk*, *tekme*, *kafa*, *dirsek* sözcükleriyle değiştirilebilirken *atmak* fiilinin *diz* sözcüğüyle birlikteliği kısıtlanır. *Diz* sözcüğünün diğerlerine mukabil eşdizimsel düzeyde *geçirmek* fiiliyle birlikte kullanımı vardır. Diğer taraftan *geçirmek* fiili *atmak*, *vurmak* ve *çakmak* fiillerinin eşdizimlileri olan *tokat*, *tekme*, *yumruk*, *kafa*, *dirsek* isimleriyle eşdizimsel birliktelik sergileyebilir:

tokat +	atmak vurmak savurmak çakmak *çarpmak *sallamak *fırlatmak
---------	--

Şekil 1

tokat tekme yumruk kafa dirsek *diz	+ atmak
--	---------

Şekil 2

tokat tekme yumruk kafa dirsek diz	+ geçirmek
---	------------

Şekil 3

Yakın anlamlı fiiller, çoğunlukla bir eşdizimliler setiyle birliktelik sergileyebilirken kimi zaman bazı fiiller farklılaşabilir. Örneğin, *yumruk* ve *tekme* sözcükleriyle birlikte kullanılan *atmak*, *vurmak*, *çakmak*, *geçirmek* ve *indirmek* fiillerinden *geçirmek* ve *indirmek*, *tokat* sözcüğüyle birlikte kullanılmadığından diğerlerinden ayrılır:

yumruk tekme +	atmak
	vurmak
	çakmak
	geçirmek
	indirmek

Şekil 4

tokat +	atmak
	vurmak
	çakmak
	*geçirmek
	*indirmek

Şekil 5

Sınırlı eşdizimsel yapıların anlamı, yapının bütününden anlaşılabilir. Ancak bu, eşdizimsel yapıyı oluşturan sözcüklerin tümünün gerçek anlamda kullanıldığı anlamına gelmez. Sınırlı eşdizimsel yapının anlamı yapıyı oluşturan sözcüklerin anlamlarının toplamını ifade etmez.

Sınırlı eşdizimsel yapılarda yapının en az bir unsuru gerçek anlamıyla, en az bir unsuru da mecaz anlamıyla kullanılmalıdır (Cowie 1998: 4; Nesselhauf 2005: 14). Bu yönüyle, sınırlı eşdizimsel yapılar anlamsal açıdan kısmen şeffaftır. *Yumruk geçirmek* yapısında *yumruk* gerçek ya da temel anlamıyla, *geçirmek* ise gerçek ya da temel anlamı dışında "vurmak" anlamıyla kullanılmıştır. Benzer bir anlam durumu özellikle *indirmek* ve söz konusu diğer fiiller için de geçerlidir. *Karar vermek/almak* yapısında *karar* sözcüğü gerçek anlamıyla *vermek/almak* fiilleri ise gerçek anlamından hayli farklı kullanılmıştır. Özellikle *tokat atmak/vurmak/savurmak/çakmak* yapısının *tokatlamak* vs. şeklinde ifade edilebilmesi söz konusu fiillerin gerçek anlamı dışında kullanıldığını, hatta yardımcı bir fiil gibi davrandığını gösterir niteliktedir. Cowie (1998: 5)'te de belirtildiği gibi sınırlı eşdizimlilik deyimleşme sürecinde puslu bir bölgede yer alır, bir eşdizim unsurunun değiştirilebileceği ve bununla birlikte sınırlı kalacağı bir derecesi vardır. Değiştirilebilirlik derecesi puslu bölgede yer alan eşdizimlileri ya açık birleşmelere ya da deyimlere yaklaştırmaktadır. Sınırlı eşdizimliler, değiştirilebilirlik derecesi arttıkça açık birleşmelere; değiştirilebilirlik derecesi azaldıkça deyimlere yaklaşır. Değiştirilebilirlik ve sınırlılık derecesi azaldıkça sözcük birleşmesindeki unsurların mecazi anlamı derinleşir. Bu nedenle sınırlı eşdizimlileri belirleme güçlüğü ortaya çıkar.

1.2. 3. Değişmeceli Deyimler

Bazı sözcük birleşmeleri deyimleşme sürecinde eşdizimsel yapılar ile deyimler arasında bir köprü olarak görülür. Söz konusu özelliğinden ötürü Benson vd. (1986: 254)'te *geçiş birleşmeleri* (transitional combination), Mel'çuk (1998: 29)'da *yarı deyimler*

(quasi-idioms) terimiyle anılan bu tür sözcük birleşmelerine Cowie (1998: 214) *değişmeceli deyim* (figurative idioms) adını verir. Değişmeceli deyimlerin mecazi bir anlamı vardır; ancak gerçek anlamalarını da muhafaza ederler. *Köşeyi dönmek* yapısı “hiçbir çaba göstermeden kısa sürede zengin olmak” anlamını ifade etmekle birlikte yapının unsurlarının anlamından çıkarılabilecek gerçek bir yorum da elde edilebilir. Ginzburg vd. (1979) kısmen değiştirmeye açık olan değişmeceli deyimlerin anlamlarının çoğunlukla sözcük birleşmesinin doğal anlamlarının metaforik ya da metonimik genişlemesiyle ortaya çıktığını ileri sürer (Cowie 1998: 214). Bu nedenle Cowie (1981: 128) değişmeceli deyimlerin unsurlarından birinin belirli bir alana özgü olan bir unsur olduğu, başka bir ifadeyle uzmanlık anlamında bir sözcüğün yer aldığı ve bağlamsal bir durumu canlandırdığını dile getirir. Dolayısıyla değişmeceli deyimlerin canlı, imgesel ve nükteli bir anlatım değeri olabilmektedir. Spor dalında hâlâ teknik ve doğal anlamıyla kullanılan *topu taca atmak* sözcük birleşmesi “konuşulan konuyu saptırmak” anlamında mecazî anlamıyla, bağlamsal durumu da canlandıracak şekilde kullanılır. Ancak bu yapılar bir bağlamsal durumu canlı biçimde anlatmakla birlikte her değişmeceli deyim bir teknik ya da uzmanlık alanına ait olduğu söylenemez. Örneğin, “duygulanmak” anlamında kullanılabilecek *gözleri yaşarmak* gibi bir sözcük birleşmesi belirli bir uzmanlık alanına özgü bir ifade değildir.

Değişmeceli deyimlerde yapıyı oluşturan unsurların değiştirimi çok seyrek de olsa mümkündür. *Gözleri yaşarmak* aynı anlamda *gözleri sulanmak* şeklinde de ifade edilebilir. Bununla birlikte değiştirim her değişmeceli deyimde uygulanamaz, örneğin *köşeyi dönmek* mecaz anlamı dışında kullanılsa da *köşeyi saptmak* şeklinde ifade edilemez. Değişmeceli deyimlerin özellikle mecaz anlamları söz konusu olduğunda çoğunlukla değiştirmeye izin vermediği, bu bakımdan mecaz anlamları açısından donuk ifadeler olduğu söylenebilir. *Topu taca atmak* ifadesi *topu taca göndermek* ya da *topu taca bırakmak* şeklinde ifade edilebilir. Ancak *topu taca göndermek* ya da *bırakmak* ifadesinin “konuşulan konuyu saptırmak” anlamıyla kullanımı mümkün değildir. Bu yapılardaki fiil unsurunun değiştirimi ancak doğal ve teknik anlamda kullanıldığı durumlarda mümkündür, mecaz anlamda kullanıldığında ifadenin daha donuk biçimlerinin tercih edildiği görülür.

1.2.4 Yalın Deyimler

Sözcük birleşmelerinin son safhasını *yalın deyimler* (pure idioms) oluşturur. Yalın deyimler, anlamının yapıyı oluşturan sözcüklerin anlamından elde edilemediği sözcük birleşmeleridir. Dolayısıyla bu birleşmeler bileşenlerinin anlamsal şeffaflığının olmadığı, anlamsal olarak analiz edilemeyen, kendi kendine yeten, tek bir sözcük gibi davranan kalıplaşmış ya da donuk sözcük birleşmeleridir. Yalın deyimleri, değişmeceli deyimlerden ve eşdizimsel yapılardan ayırmanın iki temel ölçütü vardır. Birincisi, unsurlarının değiştirimi kesinlikle mümkün değildir, örneğin *küplere binmek* ifadesi *küplere çıkmak* ya da *küpe binmek* şeklinde kullanılamaz. İkincisi ise bunlar gerçek, gün-

cel anlamlarını koruyamayan mecazi anlama sahip sözcük birleşmeleridir. *Küplere binmek* ifadesi değişmeceli deyimlerde olduğu gibi “küpün üzerine çıkmak” şeklinde güncel, gerçek bir anlamı ifade edemez. Bununla birlikte değişmeceli deyimlerle yalın deyimleri birbirinden ayıran sınır her zaman çok açık olmayabilir. *Gemileri yakmak*, bazı ana dili konuşurları için henüz tümüyle kalıplaşmamış mecazi anlam ifade eden değişmeceli bir deyimken, bazıları için tamamen kalıplaşmış, gerçek anlamının güncel olarak artık kullanılmadığı yalın bir deyimdir. Cowie (1981: 129), bunun dil konuşurunun dil bilimsel ve kültürel deneyimlerindeki farklılıklardan kaynaklandığına, bu tür sözcük birleşmeleri için sözlük betimlemelerinde gerçek anlamlarının kullanım değerinin olup olmadığına göre ele alınması gerektiğine vurgu yapar.

2. TÜRKÇE SÖZLÜK’TE EŞDİZİMSEL YAPI VE EŞDİZİMSEL ANLAMIN SÖZLÜKSEL SUNUMU

Bir sözcüğün anlamının farklı dil bilimsel düzeylerdeki çeşitli kullanımları aracılığıyla elde edilebileceğini belirten Firth (1957: 195) eşdizimsel düzeyde gerçekleştiği kabul edilen eşdizimsel yapıları bir anlam düzeyi olarak ele alır ve sözcüğün anlamlarından birinin onun eşdizimli olduğu diğer sözcük ya da sözcüklerle birliktelik kullanımından ortaya çıktığını ileri sürer. Firth (1957)’nin *eşdizimsel anlam* adını verdiği bu yaklaşım diğer dil bilimciler tarafından da benimsenir. Leech (1981: 17) eşdizimsel anlamın bir sözcüğün çevresinde meydana gelme eğilimi gösteren diğer sözcüklerin anlamlarıyla kazandığı çağrışımlardan oluştuğunu ileri sürer. Sinclair (2000: 196) ise dizimsel düzlemde bir yapının seçiminin dizisel (paradigmatic) düzlemde yapılacak bir seçimin anlamlandırılması için bir çerçeve sunduğunu ileri sürerek *dizimsel anlama* (syntagmatic meaning) dikkat çeker.

Dillerde değiştirilemez ya da kısmen değiştirilebilir bir biçimde yaşayan ve aynı şekilde sürekli kullanımı olan birçok sözcük birleşmesi vardır. Biçimsel değiştirilemezlik zamanla sözcük birleşmesini oluşturan unsurların anlamında aşamalı bir azalmaya yol açan bir faktördür (Cowie 1988: 135). Açık birleşmelerden yalın deyimlere uzanan deyimleşme süreci dikkate alındığında değiştirilebilirliğin özellikle eşdizimsel anlamın ortaya çıkışında önemli bir etkisi olduğu görülür. Değiştirilebilirliğin sınırlılığı sözcük birleşmelerinin bileşenlerinin gerçek anlamından uzaklaşmasında belirleyici olduğu söylenebilir.

Bir sözcüğün anlam ve kullanımı eşdizimsel yapılar dikkate alınmaksızın tam anlamıyla betimlenemez. Bir sözcüğün anlamı dizimsel ilişkiler (syntagmatic relations), özellikle onun eşdizimlileri tarafından belirlenebildiğine göre (Jackson 2002: 18) bir sözlükçünün sözcüğün anlamını betimlerken onun sıklıkla bulunduğu eşdizimsel yapıları dikkate alması gerekir. *TS*’de eşdizimsel yapıların ve eşdizimsel anlamın betimlenmesine çoğunlukla dikkat edilmediği görülür. Özellikle sınırlı eşdizimlilik bilgisi oldukça dağınık, tutarsız, gelişigüzel ve sezgiye dayalı biçimde verilir. *TS*’de madde başı fiiller incelendiğinde sınırlı eşdizimsel yapı bilgisinin çok farklı görünüm arz

ettiği, eşdizimsel bilginin verilisinde belirli bir yöntemin, dahası bir eşdizimsel bilgi farkındalığının olmadığı anlaşılır. *TS'* de sözcüklerin özellikle fiillerin eşdizimsel bilgisinin sözlük okuyucusunun karşısına çıkıp çıkmayacağı ya da nasıl çıkacağı belli değildir, tümüyle tesadüfi gerçekleşmektedir. *TS'*deki *almak, açmak, atmak, çekmek, vermek ve vurmak* fiilleri eşdizimlilik bilgisi açısından incelendiğinde *sınırlı eşdizimsel yapı* bilgisinin sözlük kullanıcılarının karşısına aşağıda belirtildiği şekillerde çıktığı görülür:

i) *TS'*de bazı fiillerin eşdizimlilik bilgisine dair hiçbir göndermenin yapılmadığı sözlük girişleri söz konusudur. Fiilin bir isimle eşdizimlenmesinden oluşan anlam çoğunlukla eşdizimsel yapının fiil unsuruyla eş anlamlı başka bir fiille tanımlanır. Örneğin *çekmek* fiilinin 4. anlamı “emmek, içine almak” şeklinde tanımlanmış, ancak fiilin eşdizimsel kullanımlarıyla ilgili ne bir örnek verilmiş ne de sözlük okuyucusunun çıkarımda bulunabileceği bir tanım yapılmıştır. Bu hâliyle bir sözlük kullanıcısının *çekmek* fiilinin açık ya da sınırlı eşdizim kullanımıyla ilgili bir karara varmasının mümkün olmadığı görülür. *Çekmek* fiilinin söz konusu anlamının “Dilenci çocuğun ayakkabısı su çekiyor.” örneğinde olduğu gibi ancak *su* sözcüğüyle eşdizimlendiğinde ortaya çıktığı anlaşılır. Bu tutumun çoğu fiilin anlam girişinde aynı şekilde sürdürüldüğü rahatlıkla görülebilir. *Vurmak* fiilinin 3. anlamı için yine hiçbir örnek verilmeden “etkisi bir yere kadar uzanmak” tanımı yapılmıştır. Fiilin bu anlamı ancak *ağrı, oruç* gibi sınırlı sözcüklerle birliktelik kullanımında söz konusu olabilir. *TS'*de fiillerin bu şekilde betimlenmesi eşdizimsel bilgi bir tarafa fiilin sözlük anlamlarının bile okunamamasına yol açmaktadır.

ii) *TS'*de fiillerin eşdizimlilik bilgisi kimi zaman sözlük birimin tanımı içinde üstü kapalı olarak yer alır. *Vurmak* fiilinin 12. anlam girişi için “Batıcı veya kesici cisimleri saplamak, kakmak” tanımı yapılmıştır. Bu tanımda, “Batıcı veya kesici cisimler” açıklamasıyla fiilin eşdizim sınırlılıklarıyla ilgili bir bilgi verilmektedir. Tanımdan hareketle *vurmak* fiilinin “saplamak, kakmak” anlamına gelebilmesi için “batıcı ve kesici cisimlerin adı olan sözcüklerle kullanılması gerekir” şeklinde bir yoruma varılabilir. Sözlükçünün eşdizimlilik bilgisini tam anlamıyla dikkate almaksızın yaptığı bu tanımda fiilin eşdizimsel sınırlılıklarıyla ilgili olan “batıcı veya kesici cisimler” şeklindeki açıklamaların yeterli olmadığı görülür. *Vurmak* fiili *bıçak vurmak, balta vurmak* sözcük birleşmelerinde kabul edilebilir birliktelikler sergiler ancak *vurmak* fiilinin yine kesici ve batıcı olan *satır* ve *şiş* sözcükleriyle olan birliktelikleri (**satır vurmak, *şiş vurmak*) söz dizimsel ve anlam bilimsel sınırlılıklar açısından doğru olsa da dilde kabul edilebilir kullanımlar değildir. *Vurmak* fiilinin “saplamak, kakmak” anlamı *bıçak* gibi oldukça sınırlı sözcük birliktelikleriyle söz konusu olabilir. Benzer şekilde *çekmek* fiilinin 7. anlamı “üzerinde bulunan bir silahla saldırmak için davranmak” şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımdan *çekmek* fiilinin üst anlamlı *silah* sözcüğünün kapsamı içinde olan tüm alt anlamlılarla birlikte kullanılabileceği anlamı çıkar. *Kılıç, bıçak* ve *silah* sözcükleriyle *çekmek* fiilinin kullanımları oldukça kabul edilebilir kullanımlarken bir silah türü olan *süngü* ve *tüfek* ya da *mızrak* sözcüğüyle *çekmek* fiilinin birliktelik kullanımı (**süngü çekmek, *tüfek çekmek, *mızrak çekmek*) kabul edilebilir değildir.

iii) *TS'*de fiillerin eşdizimsel bilgisinin kimi zaman fiilin ilgili anlam girişi için verilen örnekler aracılığıyla betimlendiği ileri sürülebilir. Örneğin *TS'*de *vurmak* fiilinin 8. anlamı “sürmek” şeklinde tanımlanmıştır. *Vurmak* fiilinin “sürmek” anlamında kullanılabilmesi ancak sınırlı bir sözcük setiyle mümkün olabilir. Buna rağmen fiilin söz konusu anlamıyla ilgili eşdizimsel bilgi ne tanımında ne de özel bir açıklamayla verilmiştir. *Vurmak* fiilinin eşdizimsel sınırlılıklarıyla ilgili bilgi “sürmek” anlamı için verilen şu örnekler incelendiğinde ancak anlaşılabilir: "Duvara boya, tahtaya cila vurmak. Yakı vurmak." Bu örnekten hareketle *vurmak* fiilinin “sürmek” anlamında kullanılabilmesi için *boya, cila, badana* ve *yakı* gibi sözcüklerden oluşan, fiilin eşdizimsel sınırlılıklarını ifade eden oldukça kısıtlı bir sözcük setiyle birliktelik sergilemesi gerektiği sonucuna varılabilir. Fiilin diğer anlam girişleri için de aynı durum söz konusudur. *Vurmak* fiilinin 9. anlamı için verilen “takmak, koymak, bağlamak” şeklindeki tanım yine eşdizimlilik bilgisinden yoksundur. *Vurmak* fiilinin eşdizimlilik bilgisi “Seni buradan ellerine kelepçe, ayaklarına zincir vurup öyle götürecekler” şeklinde verilen örnekten anlaşılır. *Vurmak* fiilinin “takmak, koymak, bağlamak” anlamında kullanılabilmesi ancak eşdizimsel düzeyde *kelepçe, zincir* ve *pranga* gibi oldukça sınırlı sözcük setiyle birlikteliği durumunda söz konusu olabilir. Ancak fiilin bu anlamıyla ilgili eşdizimsel bilgi yine sözlük okuyucularının sezgilerine bırakılmıştır. Örneklerin isim unsurunun değiştirimiyle elde edilen başka eşdizimsel yapıların, yani *vurmak* fiilinin diğer eşdizimliliğiyle oluşturduğu *zincir vurmak, kelepçe vurmak* gibi yapılardan seçilmesi ayrıca dikkate değer diğer bir noktadır. Bu, eşdizimsel anlamın önemini gösteren ve fiilin eşdizimsel anlamının betimlenebilmesinde eşdizimsel yapıların kullanılması zorunluluğundan ileri gelen bir durum olarak görülebilir.

iv) *TS'*de eşdizimsel bilginin, fiilin ilgili anlam girişi için hiçbir örnek verilmeksizin ve hiçbir özel açıklama yapılmaksızın fiil unsurunun değiştirilmesiyle elde edilebilen yakın anlamlı başka eşdizimsel yapılarla tanımlamak suretiyle betimlendiği görülür. Örneğin *atmak* fiilinin 8. anlamı betimleyici bir anlamlandırma yapılmaksızın doğrudan “Sille, tokat vurmak” şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımdan *atmak* fiilinin 8. anlamında *tokat vurmak, tokat çakmak* vs. gibi eşdizimsel yapılardan doğan eşdizimsel anlamın dikkate alındığı ve bu anlamı tanımlamak için de yine fiil unsurunun değiştirimiyle elde edilen yakın anlamlı başka bir eşdizimsel yapının kullanıldığı görülür. Yine aynı şekilde *vurmak* fiilinin 21. anlamı “Piyango vb. çıkmak, isabet etmek” şeklinde tanımlanmıştır. *Vurmak* fiilinin 8. anlamı *piyango* sözcüğünün diğer eşdizimlilerinden olan *çıkmaq* fiiliyle olan eşdizimsel kullanımıyla açıklanmış ve herhangi bir örnek verilerek desteklenmesine de ihtiyaç duyulmamıştır.

vi) *TS'*de kimi zaman fiilin eşdizimlilik sınırlılıklarıyla ilgili bilginin sözlük birimin tanımı içinde *vb.* kısaltmasıyla verildiği görülür. *Vurmak* fiilinin 19. anlamı için yapılan “Soğuk, dolu vb. ürünlere zarar vermek” şeklindeki tanımında eşdizim sınırlılıklarıyla ilgili bilgi “Soğuk, dolu vb.” açıklamasıyla verilmiş ve örneklerle de desteklenmiştir. *Vb.* ibaresi, fiilin başka hangi isimlerle eşdizimsel kullanımı olduğuyula ilgili bir belir-

sizlik ifade etse de bu yaklaşım eşdizimsel bilginin sunumu açısından dikkate değerdir. Ancak dikkatli bir analiz yapıldığında bu yaklaşımın da bilinçli bir şekilde uygulanmadığı ve tutarlılık göstermediği, *vb.* ibaresinin tam anlamıyla eşdizimsel bilginin betimlenmesi için kullanılmadığı anlaşılır. *Çekmek* fiilinin 23. anlamı “protesto, poliçe, çek vb. düzenleyip yürürlüğe koymak” şeklinde tanımlanmıştır. *Çekmek* fiilinin *protesto* ve *poliçe* isimleriyle eşdizimsel kullanımları (*protesto çekmek, poliçe çekmek*) olmasına rağmen *çek* ismiyle bir eşdizimsel kullanımı yoktur. Bu, *TS'*de fiillerin eşdizimlilik bilgisinin sezgiye dayalı olsa da farkına varıldığını ancak bilimsel bir yaklaşım, temel araç ve gereçler olmadığından gelişi güzel davranıldığını göstermektedir.

vii) *TS'*de fiillerin eşdizimsel bilgisi, fiillerin madde başı yapıldığı yerde yukarıda söz konusu edildiği biçimiyle anlam girişlerinden biri olarak verildiği gibi isim unsurunun madde başı yapıldığı yerde madde içinde birleşik bir fiil ya da deyim olarak da verilir. Örneğin *vurmak* fiilinin 8. anlamı olarak verilen “sürmek” ve bu anlam için örnek verilen ve fiilin eşdizimsel sınırlılıklarına işaret eden *boya vurmak, cila vurmak, yakı vurmak* sözcük birleşmeleri diğer taraftan *boya, badana, yakı* sözcüklerinin madde başı yapıldığı yerde birleşik bir fiil ya da deyim olarak içinde de verilmiştir. Aynı durum *vurmak* fiilinin *kelepçe, zincir* ve *pranga* sözcükleriyle olan eşdizimliliği için de söz konusudur. *Vurmak* fiilinin 9. anlamı için örnek verilen ve fiilin eşdizimliliğini gösteren *kelepçe vurmak* ve *zincir vurmak* birleşmeleri *kelepçe* ve *zincir* sözcüklerinin madde başı yapıldığı yerde yine madde içinde birleşik fiil olarak verilmiştir. Ancak fiilisel eşdizimli yapıların fiil ve isim unsurları sözlük girişi yapıldığında *TS'*nin her iki unsura aynı davranmadığı görülür. *Vurmak* fiilinin 19. anlamı için yapılan “soğuk, dolu vb. ürünlere zarar vermek” şeklindeki tanımında eşdizim sınırlılıklarıyla ilgili bilgi “soğuk, dolu vb.” açıklamasıyla verilmiş ancak *vurmak* fiilinin *soğuk* ve *dolu* sözcükleriyle eşdizimsel kullanımına aynı sözlüksel tutum sergilenmemiştir. Fiilin *soğuk* sözcüğüyle eşdizimsel kullanımı *soğuk* sözcüğünün madde başı yapıldığı yerde madde içi olarak *soğuk vurmak* biçiminde birleşik bir fiil olarak verilirken *dolu* sözcüğünün madde başı yapıldığı yerde onun *vurmak* fiiliyle olan eşdizimsel kullanımının (*dolu vurmak*) madde içinde verilmediği görülür. Bu tutum ya da tutarsızlık fiilin başka anlam girişleri için de söz konusudur. *Boya, badana* ve *yakı* sözcükleri madde başı yapıldığında onların *vurmak* fiiliyle olan eşdizimsel kullanımları madde içi unsur yapılmasına karşın onlarla aynı eşdizimde gerçekleşen ve fiilin aynı birliktelik setinin bir üyesi olarak kullanılabilen *cila* sözcüğünün *vurmak* fiiliyle olan eşdizimliliği madde içinde bir birleşik fiil ya da deyim olarak ele alınmaz. Oysa *boya vurmak, badana vurmak, yakı vurmak* sözcük birleşmelerinin *cila vurmak* yapısından ne söz dizimsel ne de anlam bilimsel açıdan bir farkı vardır.

viii) *TS'*de fiilisel eşdizimlilik bilgisinin fiillerin madde başı yapıldığı yerde bir anlam girişi olarak değil de sadece isim unsurunun madde başı yapıldığı yerde madde içinde birleşik bir fiil olarak verildiği de görülür. Örneğin *atmak* ve *patlatmak* fiillerinin *tokat* sözcüğüyle eşdizimliliği hem *patlatmak* ve *atmak* fiillerinin hem de *tokat* sözcüğünün madde başı yapıldığı yerde bir anlam girişi ya da madde içi birleşik fiil olarak

verilirken *yemek* fiilinin *tokat* ile eşdizimliliği sadece *tokat* sözcüğünün madde baş yapıldığı yerde madde içi unsur olarak verilmiştir. *Açmak* fiilinin *dava* ismiyle eşdizimliliği yine *açmak* fiilinin madde başı yapıldığı yerde değil *dava* isminin madde başı yapıldığı yerde madde içinde birleşik fiil olarak kaydedilmiştir

ix) *TS'*de fiillerin eşdizimlilerine kimi zaman fiilin madde başı yapıldığı yerde kimi zaman isimlerin madde başı yapıldığı yerde madde içi olarak işaret edilirken kimi eşdizimsel yapılara ise ne madde başında ne de madde içinde değinilir. Örneğin *tokat* sözcüğünün madde başı yapıldığı yerde *tokat atmak* madde içinde birleşik fiil olarak verilirken aynı eşdizimde yer alabilen ve aynı eşdizimsel anlama sahip olan *tokat vurmak* ne *vurmak* fiilinin bir anlam girişi olarak ne de *vurmak* ve *tokat* sözcüklerinin madde başı yapıldığı yerde madde içi unsur olarak verilmiştir. *Yemek* fiilinin *yumruk* sözcüğüyle olan eşdizimliliği (*yumruk yemek*) yine aynı şekilde hiçbir yerde betimlenmemiştir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Türkçede eşdizimsel yapılar, özellikle fiisel eşdizimli yapılar genellikle deyim ve birleşik fiil içinde değerlendirilmiştir. Eşdizimsel yapılar, deyim ve birleşik sözcük gibi diğer sözcük birleşmelerinden farklıdır. Türkçede eşdizimsel yapıların kendisi için biçilen sınırlara sığmadığı, her zaman kendini hissettirdiği ve diğer sözcük birleşmelerinden farklılaştığı görülür. Eşdizimsel yapılar, diğer sözcük birleşmelerinden ayrıştırılmalıdır. Türk Dili çalışmalarında edizimlilik farkındalığının yerleşmesi, özellikle sözlük yapımında dikkate alınması gerekir. Eşdizimlilik, sözlük unsurlarının tanımlanmasında, birtakım sözcüksel-anlamsal bulanıklıkların giderilmesinde, metin oluşturma (encoding) ve metin çözümleme (decoding) ihtiyaç duyulacak önemli bir bilgidir. Sözlüklerde bu bilginin betimlenmesi gerekir. Ancak *TS'*de sözlüksel unsurların, özellikle fiillerin sınırlı eşdizimlilik bilgisinin dikkate alınmadığına, eşdizimsel bilginin gelişi güzel, eksik ve tutarsız biçimde ele alındığına, çoğunlukla sözlük okurlarının sezgilerine bırakıldığına tanık olunmuştur. Eşdizimlilik bilgisi bir sözcüğün anlamının doğal parçası olduğundan sözlük girdisi yapılan unsurların anlamlarının tanımlanmasında doğal olarak ortaya çıkar. Ancak *TS'*de sözlüksel unsurların eşdizimlilik bilgisi, bir eşdizimlilik farkındalığı olmadığından ya belirli bir yöntemden yoksun biçimde oldukça farklı şekillerde rastgele karşımıza çıkmış ya da tümüyle göz ardı edilmiştir. *TS'*de sözcüklerin eşdizimlilik bilgisinin (sınırlı eşdizimsel yapıların) sözlüğün amaçları doğrultusunda belirli bir yöntemle göre hem eşdizimleyenin (fiil) hem de eşdizimlenenin (isim) madde başı yapıldığı yerde tutarlı bir biçimde betimlenmesi gerekir. Bu, *TS'*nin daha yetkin, daha kullanışlı bir sözlük olmasına önemli bir katkı yapacaktır.

KAYNAKÇA

- ALLERTON, David (1984), "Three (Or Four) Levels of Word Cooccurrence Restriction", *Lingua* 63, s. 17-40.
- AKSAN, Doğan (1998a), "Türklerde Sözlükçülük, Bugün Türkiye'de Sözlük", *Kebikeç*, S. 6, s. 115-118.
- AKSAN, Doğan (1998b), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK Yay.
- ATKINS, B. T. Sue ve Michael RUNDELL (2008), *The Oxford Guide to Practical Lexicography*, Oxford University Press.
- BENSON, M., Benson E. ve R. Ilson (1986), *The BBI Combinatory Dictionary of English*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- BUSSMANN, Hadumod (1998), *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, London and New York: Routledge.
- COWIE, A. P. (1998), *Phraseology: Theory, analysis, and applications*. Oxford: Clarendon Press.
- COWIE, A.P. (1981), "The treatment of collocations and idioms in Learners' Dictionaries", *Applied Linguistics*, II, s. 223–235.
- COWIE, A.P. (2012), "Dictionaries, Language Learning and Phraseology", *International Journal of Lexicography*, Vol. 25, No. 4, s. 386–392.
- COWIE, A.P. (1996), "Phraseology", *The encyclopedia of language and linguistics*, (Ed. Keith Brown), Oxford: Elsevier, s. 579-584.
- COWIE, A.P. (1988), "Stable and Creative of Vocabulary Use", *Vocabulary and Language Teaching*, (Eds. Ronald Carter and Michael McCarthy), Malaysia: Longman, s. 127-139.
- COWIE, A. P. vd. (1993), *Oxford Dictionary of English Idioms*, Hong Kong: Oxford University Press.
- COWIE, A. P. and R. Mackin (1975), *Oxford Dictionary of Current Idiomatic English Volume 1: Verbs with Prepositions & Particle*, Hong Kong: Oxford University Press.
- COWIE, A. P. and R. Mackin (1993), *Oxford Dictionary of Phrasal Verbs, Volume 1: Verbs with Prepositions & Particle*, Hong Kong: Oxford University Press.
- CRUSE, D. A. (1986), *Lexical Semantics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- CRYSTAL, David (1997), *The Cambridge Encyclopedia of Language*, London: Cambridge University Press.
- ÇETİNKAYA, Bayram (2010), "Eşdizimli Sözlükler ve Türkçenin Eşdizimli Sözlüğü", *Türkiye'de ve Dünya'da Sözlük Yazımı ve Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul: Kubbe Neşriyat, s. 406-415.
- ÇETİNKAYA, Bayram (2009), "Eşdizimli Sözlükler", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/4 Summer 2009, s. 196-206.
- EVERT, S. (2004), *The statistics of word cooccurrences: Word pairs and collocations*, PhD Thesis, University of Stuttgart.
- FIRTH, JR. (1957), "Modes of Meaning", *Papers in Linguistics 1934-1951*. Oxford University Press, Oxford, s. 190-228.
- FIRTH, JR. (1968), "A synopsis of linguistic theory, 1930-1955", *Selected papers of Firth, J. R. 1952-1959*, (Ed. F. R. Palmer), Indiana University Press, Bloomington, s. 168-205

- FONTENELLE, Thierry (1998), "Discovering Significant Lexical Functions in Dictionary Entries ", *Phraseology: theory, analysis, and applications*, (Ed. A.P. Cowie), Oxford University Press, s. 188-207.
- HALLIDAY, M. A. K. (1966), "Lexis as a Linguistic Level", *Memory of F. R. Firth*, (Ed. C.E. Bazell vd.), London: Longman, s. 148-162.
- HALLIDAY, M. A. K. (2004), "Lexicology", *Lexicology and corpus linguistics*, (Ed. M. A. K. Halliday vd.), London and New York: Continuum, s. 1-22.
- HANKS, P. (2006), "Lexicography: Overview", *Encyclopedia of Language & Linguistics*, Oxford: Elsevier, s. 113-128
- HOWARTH, Peter (1998), "The Phraseology of Learners' Academic Writing ", *Phraseology: theory, analysis, and applications*, (Ed. A.P. Cowie), Oxford University Press, s. 188-207.
- JACKSON, Howard (2002), *Lexicography An Introduction*, London and New York: Routledge.
- JACKSON, Howard (1988), *Words and Their Meaning*, London and New York: Longman.
- KRISHNAMURTHY, R. (2006), "Collocations", *Encyclopedia of Language & Linguistics*, Oxford: Elsevier, s. 596-600
- LEECH, Geoffrey (1981), *Semantics*. 2nd ed. Harmondsworth: Penguin
- MEL'ČUK, Igor (1998), "Collocations and Lexical Functions", *Phraseology: theory, analysis, and applications*, (Ed. A.P. Cowie), Oxford University Press, s. 23-54.
- MOON, Rosamund. 2008. "Dictionaries and Collocations", *Phraseology An interdisciplinary perspective Ed. Sylviane Granger and Fanny Meunier*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 313-336.
- NESSELHAUF, Nadja (2005), *Collocations in a Learner Corpus*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing.
- ÖZKAN, Bülent (2010), "Türkçenin Öğretiminde Sıfatların Eşdizim Sözlüğü: Yöntem ve Uygulama", *e-International Journal of Educational Research*, Volume: 1 Issue: 2- Autumn 2010, pp. 51-65
- ÖZKAN, Bülent (2012), "Türkiye Türkçesinin Eşdizim Sözlüğü", *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, C. II, (Ed. M. N. Önal), Ankara: Muğla Üniversitesi, s. 93-102,
- ÖZKAN, Bülent (2011), *Türkiye Türkçesinde Belirteçlerle Fiillerin Birlikte Kullanılması ve Eş Dizimlilik*, Ankara: TDK Yay.
- PİLTEN, Şahru (2008), "Eş Dizimlilik Özellikleri Bakımından Türk Dilinde 'Temiz' Sözcükleri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, s. 24-46.
- SINCLAIR, J. M. (1991), *Corpus, Concordance, Collocation*, Oxford: Oxford University Press.
- SINCLAIR, J. M. (2000), "Lexical Grammar", *Darbai ir Dienos*, Vol. 24 (Naujoji etodologija), s. 191-203. <http://donelaitis.vdu.lt/publikacijos/sinclair.pdf> (21. 12. 2015)
- SVENSÉN, Bo (2009), *A Handbook of Lexicography: The Theory and Practice of Dictionary-Making*, Cambridge University Press.
- UZUN, E. Nadir (2003), "Modern Dilbilim Bulguları Işığında Türkçe Sözlüğe Bir Bakış, *Dil ve Edebiyatı Araştırmaları Sempozyumu 2003*, Mustafa Canpolat Armağanı, (Haz. Aysu Ata, Mehmet Ölmez), s. 281-293.
- ZGUSTA, Ladislav (1971), *Manual of Lexicography*, Prague: Academia.